

Qara ƏHMƏDOV
(1928-2003)

AMEA-nın müxbir üzvü, tarix elmləri doktoru, professor

Bu günə necə gəlib çıxmış

Od ocaq!

Ulu əcdadlarımızın ən böyük və ən mühüm kəşflərindən biri oddur. Əlbəttə, od birdən-birə kəşf olunmayıb, onun kəşfinə qədər uzun müddət keçib. İlk vaxtlarda hələ vəhşi halında yaşayan insanlar təbiətdə mövcud olan oddan qorxurdular. Onlar ildırım düşməsindən əmələ gələn yağınlara, yanar qazlara, vulkanlara yaxın gedə bilmirdilər. Lakin buzlaşmaya moruz qalan soyuq arazilərdə odsuz yaşamaq mümkün deyildi. Buna görə insanlar soyuqlar düşdükdə isti yerlərə getmək məcburiyyəti qarşısında qalırdılar.

Zaman keçdikcə insanların odla tanışlığı artır, ona daha yaxından bələd olurdular. Hətta təbii oddan müəyyən ehtiyaclarını ödəmək üçün istifadə etməyə başlayırdılar. Məsələn, Bakı və Ağseronun yanar qazlarından ulu əcdadlarımız təbii od kimi istifadə edə bilirdi. Odu insanlar çox diqqətlə qoruyub saxlayırdılar, bu işlə qocalar məşğul olurdular. Lakin təbiətdə rast gəldikləri oddan istifadə etməklə insanlar ədalətli ehtiyaclarını müntəzəm təmin edə bilməzdilər. Süni odsuz keçinmək çətin idi. Təbii oddan istifadə etmək yenə də təbiətdən asılı vəziyyətdə qalmaq demək idi. İnsan təbiətin bu ecazkar qüvvəsinə sahib olmalıydı.

Bəs insanlar süni odu necə kəşf ediblər? Təbii oddan istifadə edənlərlə, söz yox, onlar odun müəyyən xassələrini öyrənirdilər: qığılcımdan od almaq, qurunun tez alışması və s. Süni od almaq yolunda, şübhəsiz, ağac və daş alət hazırlamaq təcrübəsi başlıca rol oynayıb. Quru ağacları bir-birinə aramsız sürtmək nəticəsində ağacın tüstüləndiyinin, filiz parçalarını çaxmaq, daşına vuruqda qığılcım alındığının şahidi olan insanlar süni od almaq üçün ağacların, daşların bu xüsusiyyətlərindən istifadə ediblər.

Daş və ağac alət hazırlayan insanlar əməli təcrübə qazanandan sonra süni odu da kəşf etməyə nail olublar. Süni odu quru ağacları bir-birinə sürtmək, ya-

xud bir ağacın oyuğunda digərinin ucunu sürətlə fırlatmaqla əldə ediblər. Metal filizləri ilə tanış olduqdan sonra isə odu qığılcımdan alıblar. Bunun üçün ən yaxşı material ağac göbləyi – qov olub. Qov qığılcımdan tez od tutur və üfürdükdə alışır.

Marksizm klassiki Fridrix Engels “Anti-Dürinq” əsərində yazırdı: “Sürmə yolu ilə od əldə olunması ilk dəfə insanı təbiətin müəyyən bir qüvvəsinə hakim etmiş, bununla da insanı heyvanat aləmindən birdəfəlik ayırmışdı”.

Dünyanın bir çox yerində aparılmış qazıntılar əsasında alimlər belə bir fikrə gəliblər ki, süni odun kəşfi ən azı 100 min ildən bundan qabaqlara aiddir. Bu məsələnin aydınlaşdırılmasında Azərbaycan ərazisindəki Azix mağarasında aparılmış qazıntıların böyük əhəmiyyəti var. Burada Aşel-mustye dövrünə aid təbəqələrdən (500 min ildən əvvəlki dövr) ağac kömürü və heyvan sümüklərinin qalıqları tapılıb. Mağaranın tədqiqatçısı M.M.Hüseynov belə bir fikrə gəlir ki, “Azix sakinləri Aşel dövründə odu süni surətdə özləri əldə edə bilirdilər. Eyni zamanda, süni surətdə alınmış odu ocaq küli arasında saxlayıb qorumağı da bacarıblar”.

Azıxantoplar dünyanın ilk dəfə süni surətdə od istehsal edə bilən ən qədim sakinlərinə hesab olunur. Məşhur yunan yazıçısı Eşul özünün “Zəncirli Prometey” adlı əsərində göylərdən odu oğurlayıb insanlara bəxş etdiyi üçün Prometeyin Qafqaz dağlarında zəncirlənməsi səhnəsini bolka da təsadüfün yaratmayıb. Elə Azərbaycanın “Odlar diyarı” adlandırılması da, yəqin ki, tariximizin bu qədim kökləri ilə bağlıdır.

Maraqlıdır ki, Azix mağarasında hələ Aşel dövrünə aid təbəqədən bir neçə ocaq yeri də müəyyən edilib. Bu ocaqlardan birinin böyüklüyünə və külünün kömürünün sıxlığına görə, alimlərin fikrincə, dünyada hələlik bərabəri yoxdur.

Odlu ocaq insanın fiziki kamilləşməsində, oturaq həyata keçməsində, ibtidai cəmiyyət həklində formalaşmasında və bir sıra başqa təsərrüfat və məişət həyatında elə böyük, elə mühüm rol oynayıb ki, insanlar onu həmişə müqəddəs hesab ediblər. Oda, ocağa and içmək, sitayiş olunan pirləri “ocaq” adlandırın onlara nəzir vermək, ocaqda qurban kəsmək kimi adətlər indi də qalmaqdadır.

Od insanlara öti bişirib yemək imkanı yaradıb. Alimlər müəyyən ediblər ki, son bir neçə yüz min il ərzində bişmiş xörək yediyi üçün insanların hazm orqanları qısalıb və bunun hesabına qanın başqa orqanlarda istifadəsi artıb. Bu faktor xüsusilə beyinin inkişafına daha böyük təsir göstərib, bu da, öz növbəsində, zehnin artmasına səbəb olub.

Odu istifadəsi ötin nainki bişirilməsi, saxlanması işini də asanlaşdırıb. Məlumdur ki, qızardılmış, yaxud qovrulmuş öti çiy ətdən daha çox saxlamaq olur. Öti qovurub aylaqla saxlayan ailələrə köndürülməz ta bu yaxınlara qədər rast gəlinirdi. Maraqlıdır ki, Azix mağarasında 300 min ildən çox yaşı olan VI mədəni təbəqədən əşkara çıxarılmış kül və kömür qalıqları içərisində çoxlu miqdarda yanmış heyvan sümüklərinə də təsadüf olunub. Bu sümük yanığına əsaslanan tədqiqatçılar əcdadlarımızın hələ o zamanlar öti bişirib yediklərini güman edirlər.

İbtidai insanlar oddan şükrək ovu zamanı köməkçi vəsait kimi də geniş istifadə edirdilər. Dairəvi yağınlər yaradır, vəhşi heyvanları qovub yağınlər or-

¹ Qara Əhmədovun “Bu günə necə gəlib çıxmış” silsiləsindən üç yazısı “Multikulturalizm” jurnalının əvvəlki saylarında dərc edilib

tasına salır, beləliklə, ov işini asanlaşdırırdılar. Ovun çoxluğu isə daha təminatlı həyat üçün şərait yaradırdı. Od smək alətli hazırlanmasında od insanların əlinədən tuturdu. Məlumdur ki, odda ütülümüş ağacı əymək asan olur, odla bərk ağacın yandırıb doğramaq, kömür basdırmaq mümkündür. Daş alət hazırlayarkən oddan daşları parçalamaq üçün istifadə etmək olar; daşı ocaqda qızdırıldıqdan sonra üstünə su tökdəndə təz parçalanır. Bu qədim üsuldan daş karxanalarında son zamanlara qədər istifadə olunurdu.

İndi olduğu kimi ən, qədim zamanlarda da od, ev və geyimlə bərabər, soyuqdan qorunmaq üçün ən münasib vəsait idi. Hər şeydən əvvəl qədim mağaraların, komanların, evləri isitmək üçün od-ocaqdan istifadə edilirdi. Zaman keçdikcə insanlar odun köməyi ilə gil qab, kərpic bişirməyi, metal əritməyi, kərəcə yandırmağı öyrəniblər, odlu silahlar, odla işləyən nəqliyyat vasitələri və mühərriklər icad etdilər. Şimalda yaşayan xalqlar buz parçalarından tikdikləri evləri odun köməyi ilə "qaynaq" edirdilər. Koma şəkilli belə evlərin içərisində od qalayır, bunu əridir, buz parçaları arasında boşluqlar dolduqdan sonra otağa soyuq havanı buraxmaqla hava keçirməyən buz barı yaradırdılar. Qapını isə heyvan dərisi ilə tuturdular.

Od işıq mənbəyi kimi də insanların həyatında tarix boyu misilsiz rol oynayıb. Elektrikdən qədrinə qədərki dövrdə süni işıq odsuz təsəvvür etmək mümkün deyildi. Od, ocaq və işıq istifadə olunduğu ilk günlərdən insanlar öz ətrafında toplamaqla ictimai funksiyaya daşımağa başlayıb. Ana öz uşaqlarını ocaq başında böyüdü, onlara isti yemək verdi, qışda soyuqdan qoruyub, işığında keşiyini qəkib. Ana ocağı sönməyi qoymaqda ocaq başı ilk insan dəstələrinin, icmanın, nəslin, ailənin ən həyati və müqəddəs yerinə çevrilib. Ən mühüm, vacib məsələlər ocaq başında həll olunub, uğurlu ovdan, evdə və çöldə baş vermiş hadisələrdə burada söhbət salınıb, bir sıra ənənəvi şənliklər, dini ayinlər burada icra edilirdi. Oda, ocağa, işığa şəh ruhları qovan, günahlər təmizləyən, insanlara həyat, sevinc və xoşbəxtlik bəxş edən ılıvi bir qüvvə kimi də səcdə olunub. Bayramda tonqal qalayıb üstündən atılmaq, gəlini çıraqla müşayiət etmək kimi adət-lər indi də yaşadırlar. Hələ eramızdan əvvəl III minilliyin əvvəllərindən başlayaraq Azərbaycanda ölünü yandırın külünü dəfn etmək, səcdə basdırandan sonra üstündə hündür daş və torpaq tapa (kurqan) yaradılıb üstündə od qalamaq mərasimi mövcud olub. Ölü çıxan həyətdə işıq yandırmaq adətəi hələ də qalmaqdadır. Gözdəymədən qorunmaq üçün insanın, mal-qaranın başına duz çevirib ocağa atmaq, üzrlük yandırmaq da xalqımızın oda inamla bağlı adətlərindəndir.

Ən qədim ocaqlar çox sadə olduqlarından xüsusi quruluşları yox idi. Daş dövrü ocaqlarında kül təbəqəsindən başqa ocaq əlamətini bildiren digər tapıntıya təsadüf olunmur. Təxminən qədim daş dövrünün ortalarına yaxın zamanlarda ocaq üçün xüsusi çökek yaradıldı, ocaq yerinin kül və daşla ohatoyu alındığı faktları məlumdur. Belə ocaqlar Azıx mağarasında aşkar olunub. Buradakı qədim ocaqların mağaranın qaranlıq hissəsində, bulaq yanında, havası təmiz olan yerdə qalandığı üzə çıxarılıb. Görünür, Azıx sakinləri ocaq üçün xüsusi yer seçmişlər.

İbtidai insanlar ocağı sönməməsi, üstüstsünün çıxması, işığının yayılması üçün münasib olan yerlərdə ocaq qalayırırdılar. İlk evlər kiçik olduğundan ocaq üçün yer, adətən, evin divarında, girişin əks tərəfində düzəldilirdi. Ocaqla evin başı və ayağı (qapısı) müəyyənələşdirilirdi. Evdən anbar otaqları ayrılmadığı üçün evin başı – ocaq olan hissəsi yaşayış, ayaq hissəsi isə anbar kimi istifadə olunurdu. Qazax rayonundakı Şomutpa adlı yaşayış yerində aşkar olunmuş Eneolit dövrünə aid evdə (m.ö. IV minillik) ocaq evin divarlarında düzəldilib.

İlk tunc dövründən (m.ö. III minillik) başlayaraq gözdirlən ocaqlar meydana gəldi. Bunlar gildən düzəldilirdi. Gözdirlən ocaqlar Naxçıvan Kültürəndən, Quruçay və Kəndələnçay vadilərindən, eləcə də digər yerlərdən məlumdur. Dərin bədyə formalı gözdirlən ocaqlar qalın divara malik olub odadavamlı gildən hazırlanırdı. Bunlardan əsas etibarilə içinə köz doldurub evləri qızdırmaq üçün istifadə edilirdi. Azərbaycanın bəzi rayonlarında "küre", "manqal" adlanan belə ocaqlar iki gözlü (alt-üst) düzəldilib, üst gözə od doldurulur, üst gözü divarlarında olan çıxıqları üstünə isə qazan, tava qoyulurdu. Alt göz üst göz arasındakı divarların dəşiklərindən qalxan hava odu közdərir və dom qazını qızdırırdı.

Lakin evlərin böyüməsi, xüsusilə də ayrıca anbar tikililərinin meydana gəlməsilə ocaq evlərin mərkəzində qurulmağa başlayır. Bu hal dairəvi evlər üçün daha səciyyəvidir. Düzbucaqlı evlərin divarındakı bacanı dairəvi evlərin yuxarısındakı deşik əvəz edirdi. Dağ rayonlarında son zamanlara qədər qalmış "qaradım" adlanan evlərdə də ocaq evin ortasında yandırılırdı.

İlk sacayağlar da Tunc dövrünün başlanğıcında icad olunub. Bunlar qalın gil kütləsindən, üzərində üç yerdə çıxığı olan nəf şəklinə də yaxud uc hissəsində buynuzvari ikiüçüqlü fiqur formasında hazırlanırdı. Birincilərin içərisində ocaq qalanır, sonunculardan isə ikisi ocağı yanlarına qoyulmaqla sacayağı kimi istifadə edilirdi. Belə gil sacayağlar əsas etibarilə evlərin içərisində yox, yanlarında tapıldığından, güman etmək olar ki, onlardan həyət ocaqlarında istifadə olunub.

Zaman keçdikcə gil sacayağlar heyvan fiquru, insan sifəti, insan ayağı şəklinə düzəldilib və bəzən üzəri zəngin naxışlanırdı. Bu fakta əsasən müxtəlif bəzəli ocaqlar hesab edilərlər ki, ilk vaxtlar təsəvvüfat-məişət funksiyasına daşıyan sacayağlar ilk tunc dövrünün sonlarında artıq ayin səciyyəsi daşımağa başlayıb. Beləliklə, zaman keçdikcə ocaqların "ixtisaslaşması" baş verir, ev ocaqları, həyət ocaqları yaranır.

Hələ Eneolit dövründə bəzi ocaqların səkilə düzəldiyi, onların getdikcə məhrab şəklinə qurulduğu da müşahidə olunur. Bunun noticasında ailə, icmə, sonralar isə kənd, şəhər, ölkə məbədləri meydana gəlib. Oda, ocağa sitayiş atəşpərəstlik məbədlərinin yaranmasına gətirib çıxarıb. Azərbaycan ən qədim atəşpərəstlər ölkəsi sayılır. Zərdüşti dini və onun müqəddəs kitabı "Avesta"-nın əsasən Azərbaycan ərazisində yaranması təsadüfi deyil. Hətta İran Sasani dövlətinin ən müqəddəs od məbədi də Azərbaycanda yerləşirdi. Od allahı Ator adlanırdı. "Azərbaycan" sözü də bu addan əmələ gəlib. Deməli, Azərbaycan növbəti təbii yanar qazları, müqəddəs atəşgahları, hətta adı ilə də odla bağlı bir ölkədir.